

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
33

Yerevan – 2022

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
33

Ереван – 2022

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

33

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյան (գլխ. խմբագիր), Գ. Տեր-Վարդանյան, Գ. Մուրադյան (պատասխանատու քարտուղար), Կ. Մաթևոսյան, Վ. Թորոսյան, Թ. Վ. Լինտ, Ա. Մուլթաֆյան, Ա. Շահնազարյան, Գ. Գասպարյան, Օ. Վարդազարյան, Ա. Թամրազյան, Հ. Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 33, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ին-տ. երևան, 2022: 536 էջ (ներդիր 16 էջ):

Հ 33/խմբ. Վ. Տեր-Ղևոնդյան, 2022:

«Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի սույն համարում ընդգրկված են պատմությունը, բանասիրությունը, արվեստին և բնագիտությունը նվիրված հոդվածներ, երիտասարդական 7-րդ գիտաժողովի (2021 թ. նոյեմբերի 25-27) նյութեր, հրապարակումներ և մի հաղորդում:

ԱԳԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ 1910-1914 ԹԹ.

Բանալի բառեր՝ Կիլիկիա, Ադանայի նահանգ, Օսմանյան կայսրություն, Ադանայի Գավառական ժողով, Ադանայի Քաղաքական ժողով, Ադանայի Տնտեսական խորհուրդ, 1909 թ. կոտորած, ազգային սեփականություն, անհատական ու ազգապատկան գույք, տնտեսության ոչնչացում:

1909 թ. Ադանայի ջարդը մարդկային մեծ կորուստներից բացի (ընդամենը 30.000), լուրջ հարված հասցրեց նահանգի հայերի տնտեսությանը: Հաղթահարելով կոտորածի ծանր հետևանքները՝ հայերը փորձում էին վերականգնել իրենց խաթարված կյանքը, տնտեսական ու կրթական համակարգը: Կոտորածից հետո, ամիսների ընթացքում, Ադանայի հայ ազգային գործիչները բազմաթիվ խնդիրների լուծման հետ մեկտեղ փորձում էին կարգավորել նաև Ադանայի Հայոց առաջնորդարանի վարչական մարմինների գործունեությունը: Գավառական ժողովն¹ իր առաջին նիստը գումարեց 1909 թ. դեկտեմբերի 27-ին. «Վեհ Կաթողիկոսին համար 2435/401 և դեկտ. 22 թուակիր յանձնարարութեան համաձայն ըստ Սահմանադրական օրէնքի...»², որի ընթացքում ընտրվեց Քաղա-

* ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, ani.h.voskanyan@ysu.am, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ մարտի 30, 2022, գրախոսելու օրը՝ ապրիլի 29, 2022:

¹ Ազգային սահմանադրության մեջ կարդում ենք. «Յօդ. 94. Առաջնորդը Գաւառական ժողովոյ նախագահն է, և անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ: Իր պարտաւորութիւնն է գաւառին մէջ Ազգային Սահմանադրութեան գործադրութեանը հսկել: Յօդ. 96. Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եղածին նման՝ Գաւառներուն մէջ ալ ամեն թաղ պիտի ունենայ Թաղական Խորհուրդ մը, Թաղական Սնտուկ մը, և Թաղական Դիւանատուն մը: Նմանապէս Առաջնորդանիստ Քաղաքին մէջ պիտի հաստատուին Կրօնական և Քաղաքական ժողովներ: Եւ Քաղաքական ժողովին տնօրէնութեանը տակ՝ Գաւառական Սնտուկ մը: Նաև Առաջնորդարանի մէջ Գաւառական Դիւանատուն մը հաստատուելով, Առաջնորդական վիճակին բոլոր ժողովրդոց Թաղական Ազգահամարի տումարները հոն պիտի ժողվրվին և Գաւառական ընդհանուր Ազգահամար պիտի կազմուի» (Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիզամնամէի Միլլէթի էրմէնիան, Կ. Պոլիս, 1863, էջ 52-53):

² Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), Ադանայի Հայոց առաջնորդարանի արխիվ (անմշակ), «Մտենագրութիւն Գաւառական ժողովոյ Ատանայի» (սկիզբ՝ 27 դեկտ. 1909, վերջ՝ 25/10 մարտ 1914), 27 դեկտեմբերի, 1909, ք. 1:

քական ժողովի³ նոր կազմը⁴, Տնտեսական խորհուրդն⁵ իր գործունեությունը վերսկսեց 1910 թ. փետրվարին⁶:

1909 թ. դեկտեմբերի 29-ին թիվ 2435/415 հրամանով Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայանը (1902-1939) հաստատեց Քաղաքական ժողովի նորընտիր կազմը (Ստեփան Պզտիկյան, Տիգրան Աշրգյան, Մանուկ Շահապազյան, Կիրակոս Քէշիշյան, Միհրան Պետրոսյան, Սամուել Ավետիսյան և Ավետիս Գյուլպենկյան)⁷: 1910 թ. փետրվարի 8-ին Քաղաքական ժողովի կողմից ընտրվեց Տնտեսական խորհուրդը (Հարուսթյուն Ներսեսյան, Հարուսթյուն Գույումճյան, Ավետիս Աղազարյան, Ավետիս Գալուստյան, Գրիգոր Պետրոսյան, Մկրտիչ Գույումճյան և Գրիգոր Երեցյան)⁸ որն իր առաջին նիստը գումարեց 1910 թ. փետրվարի 10-ին (Տնտեսական խորհրդի ատենադրույթյան մատյանում Ա. նիստին Գրիգոր Պետրոսյանի փոխարեն Միհրան Քէշիշյան է արձանագրված), ընտրվեց Հարուսթյուն Ներսեսյանը՝ ատենապետ, Հարուսթյուն Գույումճյանը՝ ատենադպիր, իսկ Ավետիս Գալուստյանը՝ գանձապետ⁹:

Ադանայի հայերի ջարդի ընթացքում հրկիզված ազգապատկան խանութ-

³ «Յօդ. 41. Քաղաքական ժողովոյ պաշտօնն է Ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը: Իւր պարտաւորութիւնն են Ազգին բարեկարգութեան և յառաջադիմութեան մտադրութիւն և փոյթ ունենալ, իր տեսչութեան տակ գտնուող Խորհրդոց կողմէն մատուցած ազգօգուտ առաջարկութիւններ ուշադրութեամբ քննել, և անոնց կարևորութիւնը յայտնուելէն ետք՝ հաստատել կամ գործադրութեան արգելքներ բառնալու ջանք ընել» (Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիգամնամէի Միլլէթի էրմէնիան, էջ 28):

⁴ ՄՄ, Ադանայի Հայոց առաջնորդարանի արխիվ, «Ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ Ատանայի», (սկիզբ՝ 2 մարտ 1905, վերջ՝ 10 ապրիլ 1915), Ա. նիստ, 1 հունվարի, 1910, ք. 49:

⁵ «Յօդ. 46. Տնտեսական խորհուրդը կը բաղկանայ եօթն տնտեսագէտ աշխարհականներէ, զորս Քաղաքական ժողովը կ'ընտրէ՝ քննելու և արգելքներ դրուելու պաշտօնն է՝ 4. Պօլսոյ մէջ գտնուած Ազգային բոլոր Հաստատութեանց և անոնց կալուածներուն մատակարարութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իւր պարտաւորութիւնն է՝ նոյն հաստատութեանց բարեկարգութեանը անխնայ հրակել և հոգ տանիլ: Տնտեսական խորհուրդը պէտք է հոգ տանի որ ամեն Ազգային կալուած օրինատու կալուածագիր ունենայ: Թէ՛ Կ. Պօլսոյ և թէ՛ գաւառներու մէջ գտնուած Ազգային անշարժ ստացուածոց կալուածագրերուն օրինակները՝ Տնտեսական Խորհրդոյ ձեռօք ժողովուելով՝ Պատրիարքարանի դիւանատան մէջ պիտի պահուին: Ազգային ո՛ր և է կալուածոյ գնումն ու վաճառումը չ'կրնար տեղի ունենալ, առանց Տնտեսական Խորհրդոյ գիտութեան, Քաղաքական ժողովոյ հանութեան և Պատրիարքի կրննով հաստատութեան» (Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիգամնամէի Միլլէթի էրմէնիան, էջ 30-31):

⁶ ՄՄ, Ադանայի Հայոց առաջնորդարանի արխիվ, «Ատենագրութիւն Տնտեսական Խորհրդոյ Ատանայի» (սկիզբ՝ 5 մարտ 1905, վերջ՝ 21 մայիս 1914), Ա. նիստ, 10 փետրվարի, 1910, ք. 44:

⁷ ՄՄ, «Ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ Ատանայի», Ա. նիստ, 1 հունվարի, 1910, ք. 49:

⁸ Նույն տեղում, Զ. նիստ, 8 փետրվարի, 1910, ք. 51:

⁹ ՄՄ, «Ատենագրութիւն Տնտեսական Խորհրդոյ Ատանայի», Ա. նիստ, 10 փետրվարի, 1910, ք. 44:

ները վերակառուցելու համար 1910 թ. հունվարի 15-ի Քաղաքական ժողովի որոշման համաձայն, ընտրվեց «Շինութեան յանձնախումբ» հետևյալ կազմով՝ Ավետիս Գյուլպենկյան, Գրիգոր Ճերիտյան, Հարություն Ուրֆալյան, Հարություն Պզտիկյան, Մկրտիչ Եղիայան և Մանուկ Շահապազյան: Թաղական խորհրդի կազմավորված չլինելու պատճառով հայերի խանութների վարձակալության հետ կապված հարցերը նույնպես հանձնվեցին «Շինութեան յանձնախմբին»¹⁰:

1909 թ. շարդի կազմակերպիչներին հաջողվել էր մեծապես կրճատել հայերի ֆինանսական հնարավորությունները, ինչն էլ, բնականաբար, բոլոր բնագավառներում հանգեցրել էր տարբեր սահմանափակումների: Ազգային բյուջեի բարելավմանն ուղղված ջանքերից մեկը թերևս, ֆրանսիական «Orosdi-Back» ընկերության հետ պայմանագրի կնքումն էր, ինչի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է Քաղաքական ժողովի 1910 թ. փետրվարի 23-ի նիստում. «...որոշեց Ս. Ստեփաննոս եկեղեցույ¹¹ արեւելեան կողմի ազգին գետինին վրայ Արևելքէն 30-25 երկայնքով և լայնքով Օրոզտի Պաքի տրուելու համար վաճառատուն պիտի շինուի...»¹²: Քաղաքական ժողովի և Թաղական խորհրդի¹³ կողմից նույն ընկերության Ադանայի մասնաճյուղի տնօրեն Վալանտին Էնքսերճյանը նշանակվեց լիազոր փոխանորդ¹⁴: 1910 թ. ապրիլի 20-ին Սահակ Բ. կաթողիկոսի նախագահությամբ Ադանայի Քաղաքական ժողովը և Թաղական խորհուրդը հառը նիստ գումարելով, որոշեցին հիշյալ ընկերությանը 25 տարի ժամկետով վարձակալության հանձնել հրկիզված Ս. Ստեփանոս եկեղեցու տարածքը¹⁵:

¹⁰ ՄՄ, «Ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ Ատանայի», Բ. նիստ, 15 հունվարի, 1910, ք. 50:

¹¹ Ադանայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցվել է հիշրեթի 1252 թ. (1836) (Ա. Խ. Սաֆրաստյան, «Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրոսության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թանրիները», էջմիածին, ՌՆԺԶ/1966, Լ., էջ 61):

¹² ՄՄ, «Ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ Ատանայի», Թ. նիստ, 23 փետրվարի, 1910, ք. 52:

¹³ «Յօդ. 52. Թաղական հորհուրդները կը բաղկանան ըստ տեղոյն՝ հինգէն մինչև տասներկու անդամներէ: Թաղական հորհուրդին պաշտօնն է՝ թաղին ժողովրդեան ազգային գործոց մատակարարութիւնը. Եկեղեցոյ և Դպրատան Հոգաբարձութիւնը. աղքատաց խնամակալութիւնը, և ազգայնոց մէջ պատահած վէներուն քրննութիւնն ու խաղաղարարութիւնը: Իր պարտատրութիւնն են՝ թաղին Եկեղեցոյ պայծառութեանը խընամ տանել. թաղին մէջ թէ՛ աղչիկ և թէ՛ մանչ տղայոց դաստիարակութեան համար՝ դպրատուններ հաստատելու ջանք ընել. և թաղին կարօտեալ ընտանեաց ձեռնտոութիւն ընել: Յօդ. 55. Իւրաքանչիւր Թաղական հորհուրդ իր թաղին ժողովրդեան կողմէն կ'ընտրուի» (Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիզամնամէի Միլլէթի էրմէնիան, էջ 37-38):

¹⁴ ՄՄ, «Ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ Ատանայի», ԺԳ. նիստ, 1 ապրիլի, 1910, ք. 56:

¹⁵ Համառոտ վերաշարադրենք կնքվելիք պայմանագրի դրույթները. Վարձակալության տրվող տարածքը, հառը նիստի կողմից ստորագրված և կնքված հատակագծի համեմատ, պետք է կազմի 647 քառ. մետր: «Orosdi-Back» ընկերությունը պետք է կառուցի առնվազն 6.000 օսմ.

Ադանայի Հայոց առաջնորդարանի Քաղաքական ժողովի ատենագրությունների մատյանում պահպանված է «Orosdi-Back» ընկերության գլխավոր տնօրեն Լեոն Օրոսդիի հետ կնքված պայմանագրի պատճենը (Ֆրանսերեն և օսմաներեն), որը հաստատված և վավերացված է Կիլիկիո կաթողիկոսի կնիքով. «Ատանայի Քաղաք. ժողովոյ և Թաղական խորհրդոյ անդամոց ստորագրութիւնները կը վաւերացնենք. 1910 Յունիս 25. (Կնիք) Սահակ Բ. Կաթողկա. Կիլիկիոյ: Բնագրին յար և նմանն է»¹⁶: Պայմանագրում հստակ նշված է վարձակալութայան տրվող տարածքի վայրը, զբաղեցրած հողակտորի չափը, ինչպես նաև այն հայ համայնքին պատկանելու փաստը¹⁷: Այս իրադարձության կարևորությունն և պայմանագրի գրույթները լուսաբանվել են նաև Կ. Պոլսի հայ մամուլում¹⁸:

Ադանայի նահանգի հայերի ֆինանսատնտեսական ոլորտի բարելավմանն ուղղված քայլերը և ձեռնարկումները բազմաթիվ էին: Ծրագրվում էր Աբգարյան վարժարանի «ձանօթ գետնին» վրայի նոր փողոցում, «Աբօսթոլ օղլու» խանին կից, կառուցել երկհարկանի շենք և որպես բորսա ու գրասենյակ տալ վարձակալութայան «Առևտրական սենեկին»՝ հինգ տարի ժամկետով յուրաքանչյուր տարվա համար 130 օսմ. լիրա վարձավճարով¹⁹, նախատեսվում էր նաև հյուրանոցի կառուցում, որը վարձակալութայան էր տրվելու տարեկան 175 օսմ. ոսկով, չորս տարվա համար՝ 700 օսմ. ոսկի²⁰:

1910 թ. օգոստոսի 18-ին Քաղաքական ժողովի և Տնտեսական ու Թաղական խորհուրդների մասնակցությամբ խառը նիստում տեղեկացվեց, որ հուլիսի 30-ի նիստի որոշման համաձայն, «Շինութեանց յանձնաժողովը» Ս. Ստեփանոս եկեղեցու շուրջ գնել է մի քանի կալվածք և մտադիր է գնել ևս մի քանիսը: Նշվում էր, որ պետք է ստուգել կալվածքները գրանցելու ձևը. «որպէսզի կարելի

նսկի արժողությամբ շենք: 1911 թ. մարտ 1-ից մինչև 1936 թ. մարտ 1-ը՝ 25 տարի, շենքը պետք է լինի «Orosdi-Back» ընկերության տրամադրության տակ՝ տարեկան 100 օսմ. ոսկի վարձավճարով: 1936 թ. մարտ 1-ին ընկերությունը շենքը նույնությամբ պետք է վերադարձնի և իր ծախսած 6.000 ոսկին 25 տարվա ընթացքում իր վճարած 100 ոսկուց բացի, տարեկան առանց տոկոսի 240 ոսկի ևս վարձ հաշվարկելով՝ այլևս որևէ իրավունք և պահանջ չպետք է ունենա: Վարձակալության ժամկետը երկարաձգվում է ևս 10 տարով՝ արդեն տարեկան 600 օսմ. ոսկի վարձավճարով, եթե «Orosdi-Back» ընկերությունը ցանկանում է այն կրկին վարձակալել և այդ մասին տեղեկացնում է ժամկետի ավարտից մեկ տարի շուրջ՝ 1935 թ. մարտի 1-ին: Շենքի ապահովագրությունը, կալվածական տուրքերը և վերանորոգումը պետք է վճարվեն «Orosdi-Back» ընկերության կողմից (ՄՄ, «Ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ Ատանայի», ժ.2. նիստ, 20 ապրիլի, 1910, թ. 56-57):

¹⁶ Նույն տեղում, ժ.2. նիստ, 23 հունիսի, 1910, թ. 59:

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 57-59:

¹⁸ Միապետ, «Ատանայի այժմեան կացութիւնը», *Ժամանակ*, Կ. Պոլիս, 1911, թիւ 738, մարտ 9-22, էջ 1:

¹⁹ ՄՄ, «Ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ Ատանայի», ԼԱ. նիստ, 15 դեկտեմբերի, 1910, թ. 68:

²⁰ Նույն տեղում, ԼԸ. նիստ, 6 ապրիլի, 1911, թ. 72:

ըլլայ ապագային ապահովել Ազգին սեփականութեան իրաւունքը»²¹, քանի որ կայսրութիւնում գործող օրենքը պահանջում էր, որ սեփականատերերն իրական անձինք լինեն: Բացի այդ, ազգային կալվածքների սեփականութեան մասին Ազգային պատրիարքարանի 1910 թ. հունիսի 5-ի թիվ 324 շրջաբերականով հանձնարարում էր կալվածքները գրանցել վստահելի անձանց անուններով: Ուրոշվում է գնված և գնվելիք կալվածքները ձեռնարկել Քաղաքական ժողովի անդամ Մանուկ Շահպաղյանի անունով²²: «Քիւլահճիլար» շուկայում երեք խանութների հրկիզված տարածքը 50 ոսկի հավելավճարով փոխանակվում է երկու փոխ և երեք խանութի հետ, որոնք նույնպէս գրանցվում են Մ. Շահպաղյանի անունով²³:

Բացի վարձակալութեան պայմանագրերից, Աղանայում հայերի ընկերային-տնտեսական վիճակի բարելավմանը նպաստում էին նաև նոր տնտեսական կապերն ու ներդրումները: Կարևոր իրադրաձուլություն էր 1910 թ. հոկտեմբերի 15-ին հայ ձեռնարկատեր Մ. Գյումուշյանի շոգենավի ժամանումը Մերսինի նավահանգիստ, որն առաջին անգամ ներկրում էր 1100 կտոր տարբեր տեսակի ապրանքներ և արտահանում՝ 1900-ից ավելի ապրանք և անասուն: Մերսինում «Մ. Կիւմիւշեան» ընկերութեան ներկայացուցիչն էր «Մ. Գ. Ս. Զելվէեանց պատուաւոր տունը»²⁴:

Աղանայի հայերի կոտորածից հետո քաղաքապետարանը մշակում և գործողութեան մեջ է դնում քաղաքի նոր հատակագիծը, ինչից ելնելով, հրկիզված Ազգային վարժարանին կից խանութների տերերից Հապիպ էֆենդին վարժարանի հողակտորից ինը կանգուն հող գնելով սկսում է խանութ կառուցել: Այս ոտնձգութիւնը թույլ չտալու և իրավիճակը կարգավորելու նպատակով նիստ է գումարվում, որի ընթացքում որոշվում է 165 օսմ. ոսկով գնված այդ խանութը հետ գնել²⁵:

1911 թ. Գավառական ժողովի հանձնարարութեամբ և Քաղաքական ժողովի հրավերով գումարված համատեղ ժողովը (Քաղաքական ժողով, Տնտեսական ու Թաղական խորհուրդներ) որոշեց Ազգային շենքերի համար հրշեջ կայան ստեղծել. «Արտօնել Քաղ. ժողովոյ հսկողութեան տակ՝ Շինութեանց Յանձնաժողովը, որպէսզի անմիջապէս շինել տայ, վարժարանի շրջափակին մէջ ի նորոյ կառուցուող թեւին կից, տէփօ մը՝ յարմար դատուելիք չափով և ձևով, և գնէ հարկ եղած գործիներն ու պիտոյքը»²⁶:

²¹ Նույն տեղում, ԻԱ. նիստ, 18 օգոստոսի, 1910, ք. 61:

²² Նույն տեղում, ք. 62:

²³ Նույն տեղում, ԻԲ. նիստ, 1 հոկտեմբերի, 1910, ք. 62-63:

²⁴ **Ճամբորդ**, «Կիլիկեան ֆրոնիկ», *Ժամանակ*, Կ. Պոլիս, 1910, թիւ 625, 26 հոկտ.-8 նոյմ., էջ 1:

²⁵ ՄՄ, «Ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ Ատանայի», ԻԲ. նիստ, 26 հոկտեմբերի, 1910, ք. 65:

²⁶ Նույն տեղում, ԽԴ. նիստ, 17 օգոստոսի, 1911, ք. 77:

1911 թ. հունվարին Ազգային ժողովի որոշման և Մայր Դիվանի հրավերի համաձայն, նախորդ Վարչությունը Ղալաթիայի խորհրդարանում նիստ գումարեց, որի ընթացքում որոշվեց առաջիկա նիստին հրավիրել Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորներին՝ Ադանայի վիճակի ապահովության, կառավարության կողմից այրիների և որբերի համար նախատեսված 10.000 ոսկին առաջիկա տարվա բյուջեի մեջ ներառելու, ինչպես նաև հողային գրավումների և ընդհանուր հարստահարությունների մասին խորհրդակցելու համար: Ժողովը կազմում է նաև «ազգապատկան կալուածոց գրաման» և այլ հանձնաժողովներ²⁷:

Ադանայի հայերի ջարդի հետևանքները նվազեցնելու համար կառավարությունը «հանդիսաւոր խոստում» էր տվել երեք տարի անընդմեջ 20.000 օսմ. ոսկի նպաստ (նախապես գումարի չափը նշվում էր 23.000 օսմ. ոսկի²⁸) տալ Կիլիկիային, սակայն հետագայում, հատկացվելիք գումարի չափը երկու անգամ կրճատվում է: Հայերի համար նախատեսված պետական 10.000 օսմ. ոսկի նպաստը. «ո՛չ միայն այս տարուան պիտճէին մէջ չէ անցուած, այլ և մտադրութիւն չկայ անցընելու»²⁹: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը դիմում է ֆինանսների, դատական և ներքին գործերի նախարարություններին՝ պահանջելով, որ գումարը ներառվի բյուջեի մեջ՝ միաժամանակ Կիլիկիայից եկած նամակների հիման վրա տեղեկություններ է հաղորդում Կիլիկիայում հայերի տնտեսական ծանր վիճակի, ինչպես նաև աշխատանոցների և որբանոցների անկայուն դրության մասին: Նախարարները խոստանում են հարցը ներկայացնել նախարարների խորհրդին՝ հույս հայտնելով, որ գոհացուցիչ լուծում կլինի³⁰: 1912 թ. կայսրության պետական բյուջեում Ադանայի այրիներին և որբերին հատկացված 10.000 օսմ. ոսկու չներառվելու և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի դիմումների մասին գրում է նաև «Ժամանակ» թերթը. «դիմումները ապարդի՛ւն մնացին, թէ ոչ կառավարութիւնը բացառիկ կարգադրութիւն մը ընելով պիտի դարմանէ այս ցաւալի մոռացումը»³¹:

Թեև կառավարությունը հնարավորինս կրճատել էր ջարդը վերապրածների նպաստը, և վճարումն իրականացնում էր արհեստական դժվարություններ

²⁷ «Նախորդ Վարչութեան Երկուան նիստը, Ազգ. ժողովին Մէկ Հինգերորդ Խնդիրը», *Ժամանակ*, Կ. Պոլիս, 1911, թիւ 701, յունուար 25-7 փետր., էջ 3:

²⁸ «Ատանայի 10,000 ոսկին», *Ժամանակ*, Կ. Պոլիս, 1910, թիւ 537, 15-28 յուլիս, էջ 3:

²⁹ «Կիլիկիոյ տնտեսական վիճակը», *Ազատամարտ*, Կ. Պոլիս, 1912, թիւ 832, 26 փետրուար, 10 մարտ, էջ 3:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ «Ատանայի տասը հազար ոսկին», *Ժամանակ*, Կ. Պոլիս, 1912, թիւ 1052, մարտ 8-21, էջ 2:

ստեղծելով կամ ընդհանրապես չվճարելով, սակայն չէր հապաղել 100.000 օսմ. ոսկի վարկ տրամադրել «կիրիկեան աղէտեալ վաճառականաց և երկրագործներուն», որոնք «քեֆալէթը միւթէսէլսէլէի»³² կամ հողային կալվածական «թէր-հինի»³³ ձևով, պարտավոր էին հետզհետե վճարումներ կատարել: Արդեն իսկ նյութական ծանր վիճակում գտնվող տնտեսավարողները դժվարությամբ էին վճարում կամ չէին կարողանում վճարել փոխառնված գումարը և դրա տոկոսները: Արդյունքում, գրավադրված արտերն ու կալվածքները պետք է վաճառվեին Երկրագործական բանկի կողմից կամ վաճառականները պետք է սնանկանային: Փոխառու պարտապանները առաջնորդարանի օժանդակությամբ դիմել են Ադանայի նահանգապետին և խնդրել, որ կառավարութունը նկատի ունենա այս հանգամանքները և. «Կայս. շնորհ բերել փոխառութեան այս գումարը իբր պարգև շնորհուելու համար»³⁴: Նշվում է նաև, որ նահանգապետը անհրաժեշտ ամենը տեղեկագրել է Ներքին գործերի նախարարին՝ ներկայացնելով նաև վաճառականների վիճակը³⁵: 1911 թ. հուլիսի 12-ին Ադանայի առաջնորդարանից Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին ուղղված գրությունից պարզ է դառնում, որ առաջնորդի բոլոր կանխատեսումներն ու մտահոգությունները իրականացել են, քանի որ փոխառուներն անկարող են վճարել պարտքերը, և բանկը պատրաստվում է վաճառել վերջիններիս կալվածքները, որը. «պիտի գրկէ նահանգիս հայութիւնը իր արտերէն ու կալուածներէն, հեռանկար մը, որը արդէն թաքուն նպատակ մըն է, որ զանազան ձեւերու տակ կը գործադրուի ի վնաս Հայութեան»³⁶:

Միջոցների բացակայության պատճառով վտանգված էին նաև Կիրիկիո որբախնամ կենտրոնական հանձնաժողովի աշխատանքները: Պետական նպաստից Որբախնամին երկու տարվա ընթացքում տրամադրվել է 9624.32 օսմ. ոսկի, սակայն հանձնաժողովի ծախսը 1909 թ. օգոստոսից մինչև 1911 թ. նոյեմբերի վերջն արդեն կազմել էր 17281.97 օսմ. ոսկի: Աշխատանքների ընթացքում պարզ էր դարձել, որ պետական նպաստը բավարար չէ 1000-ից ավելի որբեր խնամելու համար և, որ անհրաժեշտ էր տարեկան 7.000 օսմ. ոսկի³⁷:

Սոցիալական ծանր պայմանների հետ մեկտեղ, մշտական բնույթ էին կրում

³² Kefaleti müteselsile (թրֆ.) – խմբային համապարտ պատասխանատվություն:

³³ Terhin (թրֆ.) – գրավադրված:

³⁴ «Առանայի վաճառականներուն վիճակը», *Ժամանակ*, Կ. Պոլիս, 1911, թի 701, յունուս 26-7 փետր., էջ 3:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ *Ժամանակ*, Կ. Պոլիս, 1911, թի 851, հուլիս 20-2 օգոստոս, էջ 3:

³⁷ «Կիրիկիոյ Որբ. Կեդր. Յանձնաժողովոյ Նոր Կոչը», *Ազատամարտ*, Կ. Պոլիս, 1912, թի 842, 9/22 մարտ, էջ 4:

հայերի նկատմամբ բռնությունները և նրանց կալվածքների վրա հարձակումները: Ժամանակի թերթերի տարբեր համարներում հրատարակված են հայերի սպանությունները և կողոպուտը փաստող հոդվածներ, ինչպես նաև Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան ուղարկված տեղեկագրեր³⁸:

Առաջին աշխարհամարտից առաջ Ադանայի հայ բնակչությունը նահանգի տարբեր գավառներում և քաղաքներում դեռևս չէր հաղթահարել 1909 թ. կոտորածների աղետալի հետևանքները³⁹: Ադանայի վարչական մարմինները դեռևս քննարկում էին շարդի հետևանքով ավերված ու չվերականգնված հայապատկան կառույցների խնդիրները՝ պարբերաբար դիմումներ հղելով օսմանյան իշխանություններին:

Հրկիզված չորս եկեղեցիների և յոթ վարժարանների վերակառուցման համար 1913 թ. բյուջեից վճարելի 895.320 ղուրուշը ստանալու համար Ադանայի Հայոց առաջնորդ Շահե վարդապետ Գասպարյանի առաջարկով Քաղաքական ժողովը որոշում է խնդրել նահանգապետարանին՝ որպեսզի միջնորդի⁴⁰: Շահե վարդապետը, Քաղաքական ժողովի ատենապետ Լ. Խուպեսբյանը, ատենադպիր Թերզյանը պարբերաբար ահազանգում էին հրկիզված 11 եկեղեցիների և 15 դպրոցների վերակառուցման համար տրվելիք գումարների մասին՝ նշելով, որ արված դիմումները մնացել են անարդյունք⁴¹: 1914 թ. այրված եկեղեցիների և դպրոցների փոխարժեքի մի մասի վճարման համար դեռևս շարունակվում էին դիմումները⁴²:

1915 թ. հունվարի 10-ին Ադանայի Հայոց առաջնորդ Գևորգ ծ. վրդ. Արսլանյանը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն արք. Տեր-Եղիայանին է ներկայացնում 1909 թ. շարդի ժամանակ հրկիզված և դեռևս չվերականգնված եկեղեցիների ու վարժարանների ցուցակը. «Ա. Հրդեհուած ու ցարդ չը վերաշինուած եկեղեցիներն են 4 հատ. Ատանայի Ս. Ստե[փ]աննոս եկեղեցին, Տէօրթ-Եօլի Էօզէրլի գիւղի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, Տէօրթ-Եօլի Նաճաւու գիւղի եկեղեցին, եւ Հաճընի Բումլու գիւղի եկեղեցին, իսկ վարժարաններն են 7 հատ. Ատանայի աղջկաց վարժարանը, Ատանայի միւս վարժարանը, Տարսոնի վարժարանը, Տէօրթ-Եօլի Օճազլու գիւղի վարժարանը, Տէօրթ-Եօլի Նաճաւու գիւղի վարժա-

³⁸ «Այր մը եւ կին մը սպաննուած, թալան, յարձակում որբանոցի վրայ», *Ազատամարտ*, Կ. Պոլիս, 1912, թիւ 995, 8/21 սեպտեմբեր, էջ 1: «Կիլիկեան կսկիծներ, Ոճիւրները կը շարունակուին», *Ազատամարտ*, Կ. Պոլիս, 1912, թիւ 860, 1/14 ապրիլ, էջ 3:

³⁹ «Հանընի տխուր վիճակը», *Ազատամարտ*, Կ. Պոլիս, 1914, թիւ 1468, 20 մարտ, 2 ապրիլ, էջ 1: 40 ՄՄ, «Ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովոյ Ատանայի», Բ. նիստ, 24 մայիսի, 1913, ք.106:

⁴¹ «Ատանայի դպրոցներն ու եկեղեցիները», *Ազատամարտ*, Կ. Պոլիս, թիւ 867, 1912, 10/23 ապրիլ, էջ 3:

⁴² *Կոչնակ*, Նիւ Եորք, 1914, թիւ 32, օգոստոսի 8, էջ 764:

րանը, Տարսոնի Գօզ-Օլուզ գիւղի վարժարանը, և Հաճընի Բուժլու գիւղի վարժարանը»⁴³: Առաջնորդը նշում էր, որ վերակառուցման համար պետական թահսիսատը⁴⁴ ենթադրում է 895.320 դրշ.⁴⁵:

1914 թ. դեկտեմբերի 10-ին Աղանայի Հայոց թեմի առաջնորդ Գևորգ ծ. վրդ. Արսլանյանը շրջաբերական է հղում իր թեմի վիճակներին՝ եկեղեցիների մասին տվյալներ տրամադրելու պահանջով: Ճշգրտված տվյալները ուղարկվելու էին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան, որպեսզի վերջինս դրանք ներկայացներ օսմանյան կառավարությանը:

«10 դեկտ. 4

632/450

Շրջաբերական

Կը յանձնարարենք շուտափոյթ կերպով և անպատճառ պատասխանել հետևեալ հարցումներուն.

Ա. Տեղիդ եկեղեցին ո՞ր թուականին շինուած է (Արապին կամ րումին)

Բ. Գետինը վա՞զֆ է, թէ մուգաթաալը կամ արագիի էմիրիյէ. այս պարագան պէտք է խնամով նշտել.

Գ. Տարածութիւնը քանի՞ կանգուն է (միմարի արշուն). Քանի՞ ոսկի կ'արժէ. քանի՞ քառակի՞ է [թէ] փայտաշէ՞ն.

Դ. Ֆէրման ունի՞, թէ ո՛չ: Եթէ ունի պատնէնը հանելով դրկեցէք մեզ անպատճառ:

Ըստ որում Բ. Դուրը՝ պետական խորհրդոյ որոշմամբ հաղորդած է Ազգ. պատրիարքարանին, թէ երկամսեայ պայմանաժամի մը միջոցին, և այդ միջոցը 10 օրէն կը լրանայ, այդ ցանկերը պէտք է ներկայացուին, հակառակ պարագային, այն եկեղեցիները որոնք ֆէրման չունին և կամ ֆէրմանի կապուելու համար պահանջուած ցանկով չեն ներկայացուիր կառավարութեան, իրատուն պիտի չունենան իրենց դպիրներուն զինուորութենէ զերծ կացուցուիլը պահանջել:

Հետևաբար, խնդրոյն ստիպողական հանգամանք որոշ է, և Առաջնորդարանս կու գայ յայտարարել, թէ յապաղումներէ առաջ գալիք պատասխանատուութիւնը՝ պիտի վերաբերի ուզուած ցանկը ուղարկողներուն:

Մնամք Աղօթարար

⁴³ ՄՄ, Աղանայի Հայոց առաջնորդարանի արխիվ (անմշակ), Աղանայի Հայոց առաջնորդարանի նամակագրությունը, 10 հունվարի, 1915, ք. 215:

⁴⁴ Tahsisat (թֆ.) - հատկացում դրամական:

⁴⁵ ՄՄ, Աղանայի Հայոց առաջնորդարանի նամակագրությունը, 10 հունվարի, 1915, ք. 215:

Առաջն. Առանայի և վիճակաց.
Գ. [ծ.] վրդ. Արսլանեան»⁴⁶:

Բացի այդ, Գևորգ ծ. վրդ. Արսլանյանի 1914 թ. դեկտեմբերի 30-ի հրամանով Ադանայի Հայոց առաջնորդարան են ներկայացվում շորս տարվա հաշվեցուցակներն ու նրանց հաշվեկշիռները, ինչպես նաև եկեղեցական և վարժարանական շարժուն գույքերի ու եկեղեցապատկան անշարժ կալվածքների ցուցակները⁴⁷:

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Ադանայի Հայոց առաջնորդարանի արխիվում, ի թիվս այլ վավերագրերի, պահվում են Չորք-Մարզպանի Վերի թաղի Թաղական խորհրդի՝ առաջնորդարան ուղարկված օրինակները. «Ս. Աստուածածին» եկեղեցական շարժուն առարկաներու ցուցակը (3 թերթ)», «Ս. Աստուածածին» եկեղեցապատկան անշարժ կալուածներու ցուցակը (1 թերթ)», «Կեդրոնական Վարժարանին շարժուն գույքերը, Մանկապարտէզի շարժուն գույքերը (1 թերթ)», «Աղջկանց Վարժարանի գույքերը (1 թերթ)»: Յուցակներն Ադանայի Հայոց առաջնորդարանում մակագրվել են 1915 թ. հունվարի 20-ին, արձանագրվել՝ հունվարի 22-ին, արձանագրության թիվն է 883⁴⁸, ինչպես նաև Չորք Մարզպանի Վերի թաղի Թաղական խորհրդի հաշվեցուցակները. «Հաշուեցուցակ N՞ [1.] 1910 նոյեմբեր 1 և 1912 Յունուար 1 (14 ամսուան) ելևմուտքին: Հաշուեցուցակ N՞ 2. 1912 Յունուար 1 և 1913 թ. Յունուար 1 (մէկ տարուան) ելևմուտքին: Հաշուեցուցակ N՞ 3. 1913 Յունուար 1 և 1914 Յունուար 1 ելևմուտքին: Հաշուեցուցակ N՞ 4. 1914 Յունուար 1 և 1914 Հոկտ. 15 (9½ ամսոյ) ելևմուտքին⁴⁹»:

Հայերի նկատմամբ բռնությունը, հայկական կապիտալի կողոպուտն ու յուրացումը Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի բռնագավթումից ի վեր, Օսմանյան կայսրության պետական քաղաքականության հիմնական բաղադրիչներից էր: 1909 թ. Ադանայի հայերի ջարդը նպատակային և համակարգված հերթական հարվածն էր ոչ միայն մեծաթիվ զոհերի, այլև հայերի տնտեսական առաջընթացը հստակ կասեցնելու և նրանց ունեզրկելու տեսանկյունից: Հաշված օրերի ընթացքում Ադանայի հայ ձեռնարկատերերի մեծ մասը կայուն հարկատուի կարգավիճակից վերածվեց նպաստառուի, իսկ արտագնա աշխատանքի

⁴⁶ Նույն տեղում, 10 դեկտեմբերի, 1914, ք. 161:

⁴⁷ ՄՄ, Ադանայի Հայոց Առաջնորդարանի արխիվ, 30 դեկտեմբերի, 1914 ք., պաշտոնական ձևաթուղթ՝ «Թաղական հորհուրդ Հայոց Վերի Թաղի Չորք-Մարզպանի», համար 615:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ ՄՄ, Ադանայի Հայոց Առաջնորդարանի արխիվ:

կենտրոնատեղի հանդիսացող Ադանայի նահանգը գրեթե դարձավ գործազրկության կենտրոն: 1910-1914 թթ. ընթացքում բարեգործական տարբեր կառույցների օժանդակությամբ և տեղի ազգային իշխանությունների ու ձեռնարկատերերի ջանքերով, նահանգի հայության ընկերային-տնտեսական վիճակը մասամբ հնարավոր է դառնում վերականգնել: Հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկսվելը, կիրիկիահայերն անգամ ունենում են տնտեսական լուրջ ձեռքբերումներ և հաջողություններ, որոնք էլ արդեն թուրքական իշխանությունների և մուսուլման բնակչության կողմից յուրացվում են Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

ANI VOSKANYAN

**THE ARMENIANS' ATTEMPTS TO REVIVE THE ECONOMY
OF ADANA PROVINCE IN 1910–1914**

Key Words: Cilicia, Adana Province, Ottoman Empire, Provincial Assembly of Adana, Political Assembly of Adana, Economical Council of Adana, massacre of 1909, national property, private and national property, destruction of economy.

The 1909 massacre of Adana came as another targeted and coordinated blow to the Armenians, not only resulting in a great number of victims among them but also thwarting their economic progress and depriving them of their property. Most of the Armenian entrepreneurs of Adana who had been taxpayers found themselves on relief just within several days. Between 1910 and 1914, thanks to the efforts of various charity organizations as well as the local national authorities and business owners, the economy partly revived in Adana. Overcoming great hardships, the Armenians of Cilicia even had some economic progress and achievements but they were deprived of everything during the Armenian Genocide.

АНИ ВОСКАНЯН

**ПОПЫТКИ АРМЯН ВОССТАНОВИТЬ ЭКОНОМИКУ
В ПРОВИНЦИИ АДАНА В 1910–1914 ГГ.**

Ключевые слова: Киликия, провинция Адана, Османская империя, Уездное собрание Аданы, Политическое собрание Аданы, Экономический совет Аданы, резня 1909 г., национальная собственность, частное и национальное имущество, уничтожение экономики.

Резня в Адане в 1909 г. – очередной целенаправленный и скоординированный удар по армянам, который привел не только к многочисленным жертвам среди них, но и подорвал их экономический прогресс, лишил имущества. В течение нескольких дней большая часть армянских предпринимателей превратилась из налогоплательщиков в людей, получающих пособие. В 1910–1914 гг. при поддержке разных благотворительных организаций и усилиями местных национальных властей и предпринимателей экономика Аданы смогла частично восстановиться. Преодолев огромные трудности, армяне Киликии даже добились успехов в экономическом развитии, однако все было разграблено в годы Геноцида армян.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գագիկ Դանիելյան

Պաշտոնական նամակագրությունը և դիվանագիտական ընձաները
հայ-մոնղոլական հարաբերություններում..... 5

Ստյոպա Պետոյան

Վահան և Սմբատ Դադյանցիների գրահրատարակչական
գործունեությունը Շուշիում 1880-ական թթ. 33

Անի Ոսկանյան

Ադանայի նահանգի հայերի տնտեսության վերականգնման
փորձերը 1910-1914 թթ. 55

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գլորգ Տէր-Վարդանեան

Յովհաննէս Վ. Զօհրապեանի ձեռագրական և բնագրագիտական վաստակը.
Ինֆնակենսագրականը..... 67

Օվսաննա Խաչատրյան

Գրիգոր Խլաթեցու կաֆաները որպես գանձարանային կաֆաների առաջին նմուշներ..... 91

Հայկ Համբարձումյան

Սննդային մոտիվները «Սասնա ծռեր» էպոսում և հայ
միջնադարյան գրականության մեջ. հերոսների նաշացանկը 105

Գառնիկ Ա. Հարությունյան

«Կտակ շարչարանաց»-ի կամ Ավագ ուրբաթի ֆարոգի՝ Սիմեոն
Ա. Երևանցի կաթողիկոսի խմբագրությունը 133

Հասմիկ Բադալյան

Կիլիկյան Հայաստանի Զորովանքը և գրչական ժառանգությունը 150

Դավիթ Սրկ. Սահակյան

Կրկին «Հանախասպատոմ հառերի» հեղինակի ու թվագրման հարցի շուրջ,
Աբրահամ Տերյանի մի հրատարակության առթիվ 165

ԱՐՎԵՍ

Իվեթ Թաշարյան, Սարա Լափորթ-Էֆթելսարյան

Մատենադարանի նորահայտ նկարագարդ մի էջ, որպես մշակութային
ազդեցությունների խորհրդանիշ 186

Միրանուշ Բեգլարյան

Թորոս Տարոնացու մանրանկարների պատկերագրության մարիամաբանական հեներ 196

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**Ստելլա Վարդանյան**

Քսուֆի և օժանելիֆի պատրաստման հին հայկական դեղագիրը

Քսենոֆոնի «Անաբասիս» երկում 215

Կարինե Մոսիկյան

Մարմնագննական (ֆիզիոգնոմիկական) երկերը Մատենադարանի ձեռագրերում 225

**ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ 7-ՐԴ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
(2021 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 25-27) ՆՅՈՒԹԵՐ**

Զոհրաբ Գևորգյան

Թուղթը, առօրեականությունը և հասարակական փոխակերպումները

Կիլիկյան Հայաստանում 248

Գևորգ Ղազարյան

Դոնվիակ պատարագի ավանդույթը Հայ Առաքելական եկեղեցու ծիսակարգում 259

Անդրանիկ Եսայան

Զակամ Գավառը ժէ դ.-ժԸ դ. Առաջին Քառորդին 285

Տիգրան Գրիգորյան

«Աղամի արարումը» թե՛ «Հին ատուրցն Աստուած».

Դանիել մարգարեի վախճանաբանական տեսիլքը Նորավանքում

(վերլուծություն ըստ կանոնական և պարականոն բնագրերի) 299

Շողակաթ Դևրիկյան

Գրիգոր Լուսավորչին ներկայացնող մեկէջյա փորագրանկարները 18-րդ դարում

Կոստանդնուպոլսում տպագրված երեք «Յայսմատուր»-ներում 331

Գրեհա Գասպարյան

Նոր Զուղայում նկարագարողված ՄՄ 6772 Ավետարանի մեկ

էջը արևմտաբիստոնեական արվեստի համատեքստում 342

Արմինե Պետրոսյան

Թոչնամարտի թեման Հայաստանի Ժ-ԺԴ դարերի եկեղեցական ֆանդակում.

պատկերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը 353

Վահե Ավետիսյան

Հույն (Բյուզանդական) ուղղափառ եկեղեցու հետևորդ համայնքը

Կիլիկիայում ԺԳ-ԺԴ դդ. կեսերին 366

Հովհաննես Ա. Իգիթյան

Սարգիս Փիլիսոփա Բ-ի կորսված 532-ամյա պարբերաշրջանները.

Վերականգնում մաս երկրորդ. Հայոց շարժական տոմար-պարբերաշրջանը..... 379

Գոռ Գալստյան

Հովհաննես Սարկավագի «Մեկնութիւն տումարիս հայկազնեայ» երկը 425

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Անի Առաքելյան**

Հակոբ երեց Ամասիացի (Էմասիացի). հայկական ուշ միջնադարի

նորահայտ բանաստեղծը 445

Տաթևիկ Մանուկյան

Տեր Խաչատուր Քուրտանցին և նրա փերականությունը 476

Վանո Եղիազարյան, Անի Ժ. Ավետիսյան

Մի անտիպ երկլեզվյան տաղ Հովհաննես Թյկուրանցուց 504

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ**Լուսինե Սարգսյան**

Հայ ձեռագրավեստի ուսումնասիրությունը թվային դարում..... 509

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը

վերաբերող պահանջներ 525

CONTENTS
HISTORY**Gagik Danielyan**

Official Correspondence and Diplomatic Gifts in the
Armenian-Mongol Relations (Parts 1 and 2).....5

Styopa Petoyan

Publishing Activities of Vahan and Smbat Dadyants‘
in Shushi in the 1880s.....33

Ani Voskanyan

The Armenians’ Attempts to Revive the Economy in Adana
Province Between 1910 and 1914.....55

PHILOLOGY**Gevorg Ter-Vardanyan**

Yovhannēs Vardapet (Archimandrite) Zohrapean as
Text Critic and Scribe, His Autobiography.....67

Ovsanna Khachatryan

The *Kafas* of Grigor Khat‘ets‘i as the First Samples
in the Collections of Sacred Chants 91

Hayk Hambardzumyan

Food Motives in the Epic “Daradevils of Sassoun” and in the
Armenian Medieval Literature: Heroes' Menu.....105

Garnik A. Harutyunyan

The Recension of the “Testament of the Passion
[of Christ]” or the Sermon of Good Friday by Catholicos Simeon I Erewants‘i 133

Hasmik Badalyan

Dzorovank‘ Monastery of Cilician Armenia
and its Scriptorial Heritage.....150

Deacon David Sahakyan

Once Again on the Authorship and Date of “The Oft-Repeated Discourses
of St. Gregory the Illuminator”: on the Occasion of a Recent Publication
by Abraham Terian.....165

ART

Yvette Tajarian, Sarah Laport-Eftekharyan

A Newly Discovered Illustrated Page as a
Symbol of Cultural Influences.....186

Siranush Beglaryan

The Mariological Basis of T'oros Taronats'i's Iconography.....196

NATURAL SCIENCES

Stella Vardanyan

The Ancient Armenian Recipe for Preparing Ointment and Incense
According to Xenophon's *Anabasis*.....215

Karine Mosikyan

Physiognomical Works in the Manuscripts
of Matenedaran.....225

**PROCEEDINGS OF THE 7TH INTERNATIONAL CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS (NOVEMBER 25-27, 2021)**

Zohrab Gevorgyan

Paper, Everyday Life and Social Transformations
in Cilician Armenia.....248

Gevorg Kazaryan

The Tradition of the Liturgy Behind Closed Doors in the Armenian
Apostolic Church Rite.....259

Andranik Yesayan

The Province of Zakam in the 17th Century and the First
Quarter of the 18th Century.....285

Tigran Grigoryan

The Creation of Adam or Ancient of Days?: The Prophetic Vision of Daniel
in Noravank' (a Discussion on the Basis of Canonical and Apocryphal Texts).....299

Shoghakat Devrikyan

Full-Page Engravings with Images of Gregory the Illuminator in the
Three Synaxaria Published in the 18th Century in Constantinople.....331

Greta Gasparyan

One Page of the Gospel M 6772 Illustrated in New Julfa in the
Context of Western Christian Art.....342

Armine Petrosyan

Birds Combat Scene in Armenian Church Decoration of X-XIV
Centuries: Iconography and Symbolic Perceptions.....353

Vahe Avetisyan

Greek-Orthodox (Byzantine) Community in Cilicia
From the XIII - to the Middle of the XIV Century.....366

Hovhannes A. Igityan

The Lost 532 Years Calendar-Cycles of Sargis Philosopher the Second.
Reconstruction (Part II. The Armenian Non-Fixed
Calendar and the 532-Year Cycle).....379

Gor Galstyan

The *Commentary of the Armenian Calendar*
by Yovhannēs Sarkavag.....425

PUBLICATIONS**Ani Arakelyan**

Priest Yakob Amasiats‘i (Emasiats‘i):
An Unknown Late Medieval Armenian Poet.....445

Tatevik Manukyan

Ter Khach‘atur K‘urtk‘ants‘i and His Grammar.....476

Vano Yeghiazaryan, Ani J. Avetisyan

An Unpublished Poem by Yovhannēs T‘lkurants‘i.....504

REPORT**Lusine Sargsyan**

Study of Armenian Manuscript Art in Digital Era.....509
Requirements for the articles in the journal of The *Bulletin of Matenadaran*.....525

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Гагик Даниелян

Официальная переписка и дипломатические дары в Армяно-Монгольских отношениях (части 1 и 2).....5

Стёпа Петоян

Издательская деятельность Ваана и Смбата Дадянцев в Шуши в 1880-х гг.....33

Ани Восканян

Попытки армян восстановить экономику в провинции Адана в 1910–1914 гг.....55

ФИЛОЛОГИЯ

Геворг Тер-Варданян

Рукописное и текстологическое наследие вардапета Ованеса Зограбяна и его автобиография.....67

Овсанна Хачатрян

Кафы Григора Хлатеци как первые образцы жанра в певческих сборниках-гандзаранах.....91

Айк Амбарцумян

Пищевые мотивы в эпосе «Сасна црер» (Давид Сасунский) и в армянской средневековой литературе: меню героев.....105

Гарник А. Арутюнян

Редакция “Завещания страстей...”, или проповеди Страстной пятницы католикоса Симеона I Ереванци.....133

Асмик Бадалян

Рукописное наследие монастыря Дзорованк Киликийской Армении.....150

Диакон Давид Саакян

Вновь об авторстве и времени создания “Многовещательных речей св. Григория Просветителя” (по поводу публикации Абраама Терьяна).....165

ИСКУССТВО

Ивет Таджарян, Сара Лапорт-Эфтехарян

Новооткрытая иллюстрированная страница как символ культурных влияний..... 186

Сирануш Бегларян

Мариологическая основа иконографии Гороса Таронаци..... 196

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Стелла Варданян

Древний армянский рецепт приготовления мази и благовония из «Анабасиса» Ксенофонта 215

Карине Мосикян

Сочинения о физиогномике в рукописях Матенадарана 225

ИЗ МАТЕРИАЛОВ 7-ОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ (25-27 НОЯБРЯ, 2021 Г.)

Зограб Геворгян

Бумага, повседневная жизнь и социальные преобразования в Киликийской Армении..... 248

Геворг Казарян

Традиция Литургии при Закрытых Дверях в обиходе Армянской Апостольской церкви..... 259

Андраник Есяян

Провинция Закам в 17 – первой четверти 18 в..... 285

Тигран Григорян

“Сотворение Адама” или “Ветхий Днями”: пророческое видение Даниила в Нораванке (анализ по Каноническим и Апокрифическим текстам) 299

Шогакат Деврикян

Полнолистовые гравюры с изображением Григория Просветителя в трех сборниках «Синаксария», изданных в XVIII веке в Константинополе..... 331

Грета Гаспарян

Страница Евангелия М 6772 в контексте Западно-христианского искусства..... 342

Армине Петросян

Сюжет с «Борющимися» птицами в церковной пластике
 Армении X-XIV вв.: иконография и символизм.....353

Ваэ Аветисян

Греко-Православная (Византийская) община
 в Киликии XIII - середины XIV вв.....366

Ованнес А. Игитян

Утраченный 532-летний календарный цикл Саргиса Философа второго.
 Реконструкция (часть II. Армянский подвижный календарь и 532-летний цикл).....379

Гор Галстян

Толкование армянского
 календаря Ованнеса Саркавага.....425

ПУБЛИКАЦИИ**Ани Аракелян**

Иерей Акоб Амасийский (Эмасийский),
 неизвестный армянский поэт Позднего Средневековья.....445

Татевик Манукян

Тер Хачатур Куртканци и его грамматика.....476

Вано Егиазарян, Ани Ж. Аветисян

Неизданное двуязычное стихотворение
 Ованнеса Тлкуранци.....504

СООБЩЕНИЕ**Лусине Саргсян**

Изучение армянского рукописного искусства в цифровую эпоху.....509

Требования к оформлению статей в журнале *Вестник Матенадарана*.....525

ԲԱՆԹԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 33

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 33

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 33

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգաղյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Թորոս Տարոնացի, Տիրամայրը մանկան հետ, Մատթեոսի
Ավետարանի անվանաթերթ, ՄՄ 6289, էջ 12ա
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում
Ք. Երևան, Ներսիսյան 1
Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 33,5
տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033
publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝
banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/